

Resonans i dødens nærvær

Vibeke Graven¹

¹Videncenter for Rehabilitering og Palliation
vibeke.graven@rsyd.dk

Graven, Vibeke. 2023. Resonans i dødens nærvær. *Tidsskrift for Forskning i Sygdom og Samfund*, nr. 38, 121-141

Den tyske sociolog Hartmut Rosa påpeger, at vi, i hvad han omtaler som accelerationssamfundet, har en tendens til at overse det ukontrollerbare – vi har glemt, hvad det vil sige at være i et modtagende resonansforhold med verden. Denne tendens har også betydning for vores forståelse af og forbindelse med det spirituelle i dødens nærvær. Livstruende sygdom forandrer livet og den planlagte livsbane. Man kan opleve sig afkoblet fra sig selv og verden i konfrontationen med en forandring af kroppen og hverdagslivet, der er uden for ens egen kontrol. Artiklen undersøger en mulig forståelse af 'det spirituelle' som resonansrum, der kan forbinde det døende menneske og dets pårørende med verden trods sygdom og forestående død. Artiklen tager afsæt i eksempler fra palliativ praksis reflekteret i lyset af Rosas resonanstheori. Analysen bidrager med nogle samtidsbilleder af mulighedsrum for resonans i dødens nærvær. Sådanne rum relaterer sig til, hvad det enkelte menneske finder betydningsfuldt. De fremtræder som modbilleder til, hvad vi med Rosa kan kalde et 'aggressionsforhold' til døden drevet af ideen om kontrol over den døende krop. Hermed lægges op til en bred forståelse af spiritualitet, der kan være et relevant fokus for mange faggrupper i det palliative felt. Men resonans er en modus og ikke et kvantificerbart mål. Et fokus på resonans fordrer derfor en tilgang, hvor der institutionelt og hos den enkelte praktiker er fokus på mulighedsbetingelserne for at åbne resonansrum, der taler til det døende menneske og dets pårørende.

Resonance in the presence of death

Sociologist Hartmut Rosa's theory of the 'acceleration society' argues that we tend to ignore the uncontrollable and forget what it means to be in resonance with the world. This trend also affects our understanding of and connection with spirituality. In the context of life-threatening illness that changes the planned course of life, changes to the body, and the disruption to everyday life that ensues can leave the dying person feeling disconnected on several levels. This paper explores a possible understanding of spirituality as spaces of resonance, which connect the dying person to the world despite their impending death. The paper draws on examples from palliative care practice reflected in the light of Rosa's theory of resonance. The analysis contributes with contemporary pictures of potential spaces for resonance at the end of life. Such spaces are drawing on individual ideas and experiences of meaningfulness. They appear as contrasts to what Rosa conceptualizes as an 'aggressive' approach to death guided by an attempt of control of the dying body.

This paper argues that a concept of spirituality that incorporates resonance can be relevant for various professionals in the field of palliative care. However, resonance is a mode and not a quantifiable goal. Thus, it concerns an approach, guided by an institutional and professional focus on the conditions for resonant spaces that 'talk' to the dying person and its relatives.

Resonans i dødens nærvær

Døden er eksistentielt set den vel mest betydningsfulde begivenhed i menneskelivet. Den sætter rammen for vores afmålte tid i det dennesidige og udgør dermed den enkeltes grænse, men også mulighed for at udfylde livet. Måden, hvorpå vi eksistentielt forholder os til livet og døden er også rammesat af den historiske og kulturelle kontekst, vi lever i. I bogen 'Det ukontrollerbare' stiller Rosa spørgsmålet, om et resonansforhold til døden er tænkeligt i accelerations-samfundet (Rosa, 2020, 71). Rosa formulerer vores dominerende forhold til verden som et aggressionsforhold, præget af vores stræben mod at beherske og kontrollere verden (Rosa, 2014). Det betyder, at 'verden er blevet stille', og resonansakserne mellem selvet og verden klinger ud og forstummer (Rosa, 2021). Også i vores forhold til sygdom og død dominerer et aggressionsforhold, karakteriseret ved et ensidigt fokus på at overvinde ethvert tab af kontrol over kroppen (Rosa, 2020, 72). Rosa antyder, at et resonansforhold i dødens nærvær er muligt. Selvom man ikke kan høre eller svare

døden, påpeger han, kan man "formodentlig reagere ved at lytte og ved at svare i forhold til tanken om ens egen endelighed, for det vil sige i forhold til *livet og det levende*. Men i stedet handler den moderne bestræbelse om at gøre det at dø og dødens processer kontrollerbare" (Rosa, 2020, 71-72). Problemet er, pointerer Rosa, at døden er ukontrollerbar, den er en tilbagetrækning fra livet og ikke en opgave, der kan eller skal løses. Og at være i det ultimativt ukontrollerbare harmonerer dårligt med samtidens dyrkelse af kontrol (Rosa, 2020, 72-73). Sociologisk har det moderne menneskes forsøg på kontrol over døden og dens processer gennem de seneste ca. 50 år i stigende grad været genstand for kritiske analyser. I takt med udviklingen af det moderne beskrives en dødsetos, hvor døden anskues som en medicinsk fejl, der symboliserer den medicinske videnskabs grænse for kontrol over menneskekroppen (Bauman, 1992; Ariés, 1981). Flere sociologer beskriver, hvordan en sekulariseringstendens forstået som opløsningen af et fælles religiøst sprog om livet og døden medfører en reformulering af dødens betydning (f.eks. Walter, 2015; Bauman, 1992; Elias, 1992). Bauman (1992) beskriver, at der ikke længere er en klar og fælles funderet definition af et efterliv, og i den forstand er der ikke et kulturelt sted at placere døden. Det fælles ritualiserede rum for dødens spirituelle aspekter tømmes for betydning. Elias beskriver konsekvensen af sekulariseringen på den måde, at angsten og sorgen bliver til den enkeltes problem. Det bliver op til den enkelte at finde de rigtige ord og den rigtige gestik (Elias, 1992). Walter (2015) peger på tendensen som en psykologisering af det spirituelle, hvor sorg, angst og håb ikke har andre steder at være end i den døende/de pårørendes følelser (se også Graven, 2015, kap. 8 for en mere udtømmende gennemgang af perspektiver på denne forandringsproces). Jacobsen diagnosticerer tentativt vores aktuelle dødkultur som 'den spektakulære død'; en kultur, der er præget af ambivalensen mellem accept og tabuisering, nærvær og fravær (Jacobsen, 2021). Det er en dødkultur, hvor erfaringer med døden primært sker gennem medier frem for gennem personlige erfaringer. Samtidig opfindes og genopdages ritualer, der kan bidrage til at gøre døden til en meningsfuld snarere end en fremmed del af livet. Den spektakulære død er også præget af den 'palliative revolution', dvs. fremvæksten af hospicefilosofien, baseret på idealet om døden som en eksistentiel og emotionel begivenhed, der kræver et holistisk syn på smerte og smertelindring, samt udviklingen af palliation som et anerkendt praksis og forskningsfelt (Jacobsen, 2021; 2016). Med sit resonansbegreb beskriver Rosa betydningen af at være i et lyttende forhold til verden som et modsvar til 'accelerationssamfundets' besættelse af at ville kontrollere verden. I denne artikel undersøges spiritualitet som fænomen i lyset af Rosas resonanstheori. Hvad vil det sige at 'lytte' og 'svare' i dødens

nærvær? Hvordan hjælpes mennesker til at forbinde sig med verden i dødens umiddelbart utilgængelige nærvær? Artiklen undersøger spiritualitet i en kontekst på hospice, hvor døden, institutionelt set, er en del af hverdagen. Indsigterne fra denne undersøgelse danner afsæt for en diskussion af en resonansteoretisk tilgang til spiritualitet i en aktuel, palliativ kontekst

Tænkning med praksis

Artiklens empiriske materiale er baseret på to projekter på i alt fire hospicer i Danmark: Projekt 1. undersøgte betydningen af eksistentiel/åndelig omsorg på hospice gennem filosofiske samtaler med hospicesygeplejersker fra et hospice (Graven, 2015). Projekt 2. undersøgte det særlige ved hospice praksis gennem deltagende observation samt interviews med patienter, pårørende og personale på tre andre hospicer (Graven, Petersen & Timm, 2021; Graven & Timm, 2019). I denne artikel er det samlede empiriske materiale genlæst inspireret, men ikke dikteret af Rosas resonansteori. Analytisk hentes inspiration i van Manens hermeneutisk-fænomenologiske metodologi (van Manen, 1990). Det indebærer, at levede erfaringer af, hvad der indikerer 'lytten' og 'svar' i dødens nærvær, er analysens genstand. Patienters, pårørendes og praktikeres beskrivelser danner således afsæt for en praksisnær tænkning om resonansforhold. Rosas resonansteori fungerer som 'samtalepartner', der kan bidrage til at få øje på og begrebsliggøre almene aspekter i det empiriske materiale (van Manen, 1990). De anvendte data er anonymiserede, og alle deltagere har givet deres informerede samtykke til at deltage i projekterne.

Verdensforhold, resonans og resonansakser

Den tyske sociolog, Hartmut Rosa, er en af de mest anerkendte nulevende repræsentanter for Frankfurterskolens kritiske teori, og har gennem sit forfatterskab formuleret en kritisk samfundsteori om vores verdensforhold i lyset af aktuelle sociale patologier i samfundet. Med sin resonansteori tilføjer Rosa et 'terapiniveau' til sin samtidsdiagnose med henblik på at åbne for alternative perspektiver for fremtidens samfundsudvikling (Petersen, 2022). Hans resonansteori tager afsæt i den fænomenologiske grundantagelse, at mennesket altid allerede er placeret i

verden, som hvad han beskriver som et 'resonansdueligt væsen'. Med inspiration fra kropsfænomenologien beskriver han det menneskelige subjekt som henvist på verden i dets legemlighed. Når Rosa anvender begrebet 'verdensforhold', implicerer det, at subjekt og verden konstitueres gennem gensidig forbundethed: "Subjekter er altid i verden eller 'af verden'; de befinder sig allerede indenfor, omgivet af og i relation til en verden som helhed" (Rosa, 2020, 31). Kroppen er på den måde både 'membran', som verden på den ene side trænger igennem og påvirker (inskription), og på den anden side udtrykker den subjektets refleksive selvforståelse og stemninger (ekspression) (Rosa, 2021, 99). Samtidig, påpeger Rosa, varierer subjekternes verdensforhold individuelt, kulturelt og socialt, hermed varierer også det, der erkendes som verden (Rosa, 2021, 102). Verdensforholdet påvirkes således uundgåeligt af dets sociale og kulturelle kontekst, og i sin kritiske samtidsanalyse fremsætter Rosa den kritiske hovedtese, at det senmoderne menneskes stræben efter kontrol på alle livets planer har en negativ betydning for vores verdensforhold. Vi har glemt, at vi ikke udelukkende er i verden, men også er af verden. Det betyder, at vi har en tendens til at opfatte verden som fænomener (f.eks. sygdom), vi vil forstå og beherske. Men i vores forsøg på beherskelse, påpeger Rosa, trækker livet sig tilbage fra os, og det fører til angst og fortvivlelse og igen til aggression (Rosa, 2021). 'Accelerationssamfundet' er præget af en 'relationsløs relation' til verden. En sådan 'modus af verdensforholdet', hvor subjekt og verden står over for hinanden uden inderlig forbundethed, og verden fremtræder som ligegyldig eller endog fjendtlig, bestemmer han som 'fremmedgørelse' (Rosa, 2020, 31; 2021, 208). Det er denne tese om fremmedgørelse, der ligger til grund for Rosas beskrivelse af vores forhold til sygdom og død som domineret af 'aggressionsforhold', som beskrevet i artiklens indledning.

Med sin resonanstheori beskriver Rosa en alternativ modus til aggression og fremmedgørelse; dvs. en relation, hvor mennesket oplever sig forbundet med verden, og det indebærer at vedkende sig, at mennesket er kropsligt placeret i verden som et resonansdueligt væsen. Resonans er i modsætning til fremmedgørelse en 'relateret relation' (Rosa, 2021, 208). Det vil sige, at resonans er en vekselvirkning mellem subjekt og verden, hvor begge parter berøres eller påvirkes og aktivt responderer på denne berøring eller påvirkning. På den ene side berøres subjekter af et bestemt udsnit af verden, og på den anden side 'besvarer' de som handlende og indvirkende subjekter, der oplever sig selv som virksomme. Rosa fremhæver, at resonans ikke er en følelse, men en "relationsmodus", der forbliver åben over for det emotionelle indhold" (Rosa, 2021, 191). Rosa beskriver resonansmodus som karakteriseret ved fire led: 1. *Afficering* (indtryk); vi berøres, der er noget, som 'ta-

ler til os'. 2. 'Svar' på tiltalen i form af selvvirksomhed, det være sig at lyse op ved synet af sine kære eller en kuldegysning ved indtryk fra musik eller natur. 3. 'Forvandling'; resonansoplevelsen gør noget ved selvet. Forvandlingen kan være stor eller lille, det være sig en ændret stemning eller en ændret tilgang til verden. Også det, vi har været i resonans med, forandres for os. F.eks. kan et stykke musik, nogle ord eller en relation opleves på en ny måde. Resonansoplevelsen er således en erfaret levendegørelse, da vi i den formes i mødet med verden, og verden fremtræder med en ny mening for os. En sådan forvandling er ikke nødvendigvis vedvarende. 4. 'Det ukontrollerbare'; Mennesket er grundlæggende et resonanssøgende væsen, men resonans kan ikke frembringes instrumentelt eller bringes under kontrol (Rosa, 2020, 31-37). Resonans er ikke en varig tilstand, men er flygtig og forbigående, og vi kan ikke altid befinde os i et resonant forhold til verden. Forudsætningen for resonansoplevelser er, at der er et 'resonansrum', hvor subjekt og verden kan komme hinanden i møde (Rosa, 2021, 190). Det er et rum, som gør det muligt at forholde sig til verden som andet end aggressionspunkt. Ifølge Rosa skaber alle samfund og kulturer resonansrum, hvor subjekter har deres egne 'resonansakser'. En resonansakse er et udsnit af verden, hvor der mellem subjekt og verden opstår en særlig henvisthed, der gør gentagne resonanserfaringer mulige. Langs disse resonansakser kan mennesket få bekræftet sit resonansforhold til verden, og stabile resonansakser er nødvendige for at have et godt liv (Rosa, 2021, 226). Rosa sonderer mellem tre typer af resonansakser: diagonale, horisontale og vertikale. Horisontale resonansakser omfatter sociale relationer, f.eks. venner, intime relationer eller politiske relationer. Diagonale resonansakser omfatter relationerne til tingsverden gennem menneskets relationer til uddannelse, arbejde og forbrug. Vertikale resonansakser henviser til de verdensrelationer, der får os til at føle os som en del af verden som helhed, og at vi er en del af noget, der er større end os selv. Det kan være religion, der kan give en forsikring om, at livet har en større mening, men også natur, kunst og historie kan være rum for resonans. (Rosa, 2021, 233-342, Laugesen & Lund, 2022).

I det følgende analyseres praksiseksempler i lyset af, hvad der med Rosa kan betegnes som åbninger for at kunne lytte og svare i dødens nærvær. Et analytisk pejlemærke er indikationer på åbninger for resonansrum.

Fra kontrol til åbenhed

Rosa påpeger, at en forudsætning for resonansforhold er, at man vender perspektivet fra kontrol til et modtagende verdensforhold. Men flere eksempler illustrerer,

at det at forholde sig modtagende til verden kan være begrænset af en livsform, der er præget af forestillingen om selv at skulle tage ansvaret for sin situation. Ella, der er pårørende til sin døende mand, Sigurd, er et eksempel på, at bevægelsen fra kontrol til at kunne forholde sig modtagende til verden ikke bare sker. Under uformelle samtaler og interviews i forbindelse med deltagende observation på hospice fortæller hun, at hun gennem flere år har passet Sigurd, og regnede med, at hun selv skulle passe ham på hospice, mens de ville sørge for medicin: "Jeg havde den opfattelse, at jeg skulle passe Sigurd med lidt støtte fra personalet. Det var mit udgangspunkt for at tage imod tilbuddet" (projekt 2, Ella, feltnoter). I starten havde hun svært ved at tage imod den omsorg, både hendes mand og hun selv fik tilbudt på hospice:

Jeg kunne kun komme ned og handle, når børnene var ved ham. Men det blev helt anderledes her. Pludselig blev det hele bare rigtigt træls for mig, da jeg kom herved. Hvad skal jeg sige. Så blev det hele bare sort for mig. Jeg græd hele tiden, fordi jeg lige pludselig ikke kunne tage imod alt den omsorg, som jeg ikke var vant til. Men det havde de jo også en løsning på, så de fik fat i en psykolog til mig. Det var virkelig godt nok noget, der hjalp at få snakket med hende. Men det var jeg også lidt skeptisk overfor. (...) De var jo de klogeste. De kan jo ikke tage sygdommen fra os, men jeg havde brug for at give slip og ikke tro, jeg skal klare alting selv. (...) Den første dag, jeg gik en tur, da så jeg kun dræbersneglene. I dag så jeg bladene, der er ved at få farve, og tog nogle med og lagde i vindueskarmen, som jeg ville gøre derhjemme (Projekt 2, Ella, interview).

I lyset af Rosas resonansteori kan Ellas umiddelbare forestilling om at komme på hospice forstås som en 'kontrollerbarhedsstrategi'. Vi kender ikke Ellas bevægelsesgrunde bag strategien, men det er nærliggende at relatere den til et ideal om at kunne klare sig selv og ikke at være afhængig af andre. Men denne strategi hjalp hende ikke til at kunne forbinde sig med verden, hvilket hendes beskrivelse af første gåtur illustrerer. Hun møder her verden med et billedlig talt nedadvendt blik, der i den natur, hun og manden ellers elsker, ikke viser hende andet end ækle dræbersnegle. Naturens egen stemme synes forstummet og fremtræder snarere som et ekko af Ellas følelser. Dens livgivende og transformerende elementer kan ikke 'høres'. Rosa sammenfatter den indstilling, et resonansforhold forudsætter: "Resonans kræver afkald på kontrol over modparten og processen i mødet, men samtidig også (tiltroen til) evnen til at kunne nå den anden side og tilvejebringe en responsiv kontakt" (Rosa, 2020, 51). Ella indikerer, at det er en vanskelig proces at give afkald på kontrollen, men at hun på hospice formår at åbne op for verden. Der er plads til

hendes følelser og til igen at kunne lytte til verden. Efterårsfarverne kunne ses, da hun havde sluppet kontrollen over sin mands sygdomsforløb. Fortællingen indikerer, at Ellas verdensrelation ændrer sig, så hun igen kan indgå i et responsivt forhold til verden. Hendes nu løftede blik kan se naturens skønhed, dens farver berører hende (afficering), og hun kan svare ved at bringe den med ind i sygeværrelset hos manden. Der er nu plads til livet med de følelser, der følger med, når sygdom og forestående død bliver en del af det (forvandling). Ellas beskrivelse illustrerer også, at denne ændring i hendes verdensrelation ikke sker uden videre. Som hun beskriver, får hun hjælp til at kunne "give slip" og få plads til, hvad vi med Rosa kan kalde en resonanssensibel holdning. Nedenfor undersøges, hvad det er på hospice, der kan begunstige sådanne resonanssensible holdninger.

Rum for resonans

Adskillige eksempler viser, at omgivelserne, med hvad de rummer af relationelle og æstetiske aspekter, er af betydning for at kunne forbinde sig til verden, når døden kommer tæt på. Vender vi tilbage til Ella, så har det sandsynligvis været et sammensurium af forhold, der har haft betydning for en ændret verdensrelation. Det indikeres af nedenstående interviewuddrag:

De tog sig af Sigurd, og så kunne jeg gå en tur og få noget frisk luft. Jeg kom i oliebad, fik massage og musikterapi. Det hele i et sammensurium gør, at jeg, på trods af at det er en svær situation, har det meget bedre med mig selv nu. Det er helt utroligt, det de gør for os. Bare en bitte blomst på bakken, når de kommer ind. Der er altid tændt lys. Det hele hjælper sådan (...) Når de kommer ind, så sætter de sig altid ned. De står ikke bare i døren og giver en melding. De signalerer, at de har god tid til at snakke med os. Det er ikke sikkert, at de altid har det, men vi føler altid, at der er tid (Projekt 2, Ella, interview).

Ellas beskrivelse af personalets væremåde og den stemning, de skaber, kan pege i retning af, hvad der kan understøtte en åbning for en resonant verdensrelation. Når Ella beskriver blomsten på bakken, de tændte lys, og at der altid er tid, så kan det forstås som hendes oplevelse af et rum, der er rettet mod hende og manden og det, der betyder noget for deres forbindelse til verden. Rosa påpeger, at resonans er betinget af, at vi møder noget: *der har noget at sige os* (Rosa, 2021, 521). Set i dette lys kan Ellas beskrivelse ovenfor illustrere små glimt af betydning, der tilsammen hjælper hende til at give slip på 'selvdisciplineringens rum', rettet mod kontrol. Relationerne til personalet er tydeligvis en vigtig faktor. Personalet fremtræder

ikke blot som 'medicinudleverende objekter', de bliver nærværende subjekter for Ella og berører hende med deres væren og gøren. Et nærværende møde kan åbne for resonansrelationer. Som også Rosa påpeger, er et sådant møde afgørende i plejeforhold, hvor den mere eller mindre udtalte forventning hos patient/pårørende vil være at blive taget vare på, og det indebærer at blive hørt (Rosa ,2021, 273). Rosa påpeger, inspireret af Waldenfels, Merleau-Ponty & Sloterdijk, at den andens stemme kan tone kroppen, ligesom hele menneskets væsen kan blive berørt af et blik, selv der, hvor dets forhold til verden synes forstummet (Rosa, 2021, 75-80). Ellas fortælling indikerer, at hun netop ikke alene føler sig set, men også forandret af mødet med personalet. Materialet indeholder adskillige eksempler på, hvordan omsorg med det nærvær, den indebærer, har bidraget til at 'tone rummet', det være sig gennem en rolig fremtræden eller ved kropslig berøring. Herved er patienter/pårørende hjulpet med at finde ro (se også Graven, 2015, kap 6). Symbolsk set kan plejepersonalet siges at fungere som en 'stemmegaffel', der både inspirerer og reagerer på patienter/pårørendes behov. Den professionelle væremåde vikler sig ind i døendes og pårørendes stemthed, og det har betydning for, om man oplever sig fremmedgjort og alene i dødens nærvær, eller om man oplever sig forbundet med verden.

Æstetiske indtryk, forstået som f.eks. musik, kunst og arkitektur, fremtræder også som betydningsfulde for verdensforholdet ved livets afslutning. Patienten Brittas beskrivelse af hospice kan konkretisere hvordan. Britta fortæller, at hun godt ved, at hun selv er skyld i sin lungekræft, fordi hun har røget hele sit liv. Derhjemme kom hun ind i, hvad hun kalder en 'ond spiral', fordi hun ikke magtede at gøre noget. Jo mindre hun magtede, jo dårligere fik hun det, siger hun og fortæller, at hun betragter det at være på hospice som en ferie. Hun beskriver, hvordan indtryk fra musik og vinterhaven kan vække glæde og taknemhed:

Når der sidder en og spiller på sådan et dejligt flygel, noget musik man har kendt til i sin barndom, jamen så bliver man da lidt smuk indeni, eller glad indeni (...) nede i vinterhaven sidder jeg meget og tænker store tanker ellers også bare nogle små, så er det fint nok. Den ro og balance det giver på ens sjæl eller psyke, eller hvad sådan noget nu hedder, det betyder rigtig meget i hvert fald for mig (Projekt 2, Britta, interview).

Vel vidende, at der er tale om en forsimpning af Brittas samlede situation, indikerer ovenstående eksempler på resonans. Indtrykkene fra musikken og vinterhaven 'berører' Britta (afficering). Hun bliver glad og tænker tanker (svarer), og der antydes momenter af 'forvandling'. Hvor hun hjemme mistede den kendte måde at være i livet på og vel nærmede sig en tilstand af resignation, får hun på hospice

indtryk, der giver genklang og skaber forbindelse til en glæde og en ro, som hun kan være i. Brittias glæde over musikken og tankerne, der vækkes i vinterhaven, kan, hvis vi følger Rosas tænkning, beskrives som en vibrerende tråd mellem selv og verden. Vi ved ikke, om Britta vil kunne genkende sig selv i denne udlægning af indtrykkenes betydning, men det er tydeligt, at hun bliver berørt af musikken og havestuen. Indtrykkene stemmer hendes indre verden, så livet får plads frem for resignation. Materialet giver adskillige eksempler på, at æstetiske indtryk fra musik, kunst, arkitektur og natur kan give, hvad mange blandt personalet beskriver som ro. Sådanne æstetiske resonanserfaringer kan med Rosa forstås som "eksistentielle drøftelser", hvor verdensforhold såsom ensomhed, forladthed, melankoli, forbundethed, vrede, had og kærlighed får rum til at stemme sindet (Rosa, 2021, 330). Æstetisk resonans er ikke ensbetydende med en lykkefølelse, men snarere en oplevelse af at mærke og finde en plads til de fænomener, der trænger sig på. En hospicesygeplejerske konkretiserer æstetikens betydning i dødens nærvær i en samtale om betydningen af åndelig omsorg:

Der er ikke noget, der er mere håb i end forårssolen – at komme ud og ligge udenfor (...) Et besøg hos musikterapeuten, et stykke smukt violinspil. Jeg tænker netop, at det skaber rum for åndelig omsorg, at man bliver berørt af noget (...) at det kan fange noget, der gør, at man åbner op for noget (...) Det kan være, at man åbner op for nogle tanker eller nogle følelser. Og det tænker jeg er helt individuelt, hvad det er, der åbner op (...) og det behøves jo heller ikke at være noget godt – det kan jo ligeså godt være det modsatte, en rørdhed (Projekt 1, Signe, fokusgruppeinterview i Graven, 2015, 169).

Ovenstående giver et lille indblik i, hvordan omgivelserne for livets afslutning kan være afgørende for at skabe rum for resonans. For nogle kan en guidning fra kontrol til et responsivt forhold til verden ændre eller erstatte behovet for kontrol og åbne op for resonansrum. Omgivelserne synes at kunne invitere til resonante verdensrelationer som alternativer til 'aggressionsforhold' til sygdom og død. Adskillige patienter og pårørende beskriver samstemmende Britta og Ella hospice som 'varmt', 'roligt' og et sted, hvor 'skuldrende falder ned' (Projekt 2, interviews). Rosa beskriver 'stemningen' som af afgørende betydning for at kunne oprette resonansrelationer. Omgivelser, der opleves som fjendtlige eller ligegyldige, hindrer aktivering af resonansakserne, mens de ved f.eks. en venlig og afslappet stemning er præaktiveret, disponeret for resonans (Rosa, 2021, 440). Jeg vil i diskussionen vende tilbage til betydningen af mulighedsbetingelserne for resonans. I det følgende belyses, hvordan dødens nærvær kan få resonansakserne til at forstumme.

Dødens nærvær og forstummede resonansakser

Det er forskelligt, hvordan døende og pårørende forholder sig til døden som en forestående begivenhed. Hos Ella så vi, at det at slippe kontrollen hjalp hende til at kunne være og agere i den ukontrollerbare situation at skulle miste sin mand. Hun fik genetableret en resonant verdensrelation, hvor tråden mellem selv og verden kunne etableres. Men for nogle kan konfrontationen med dødens nærvær vise, at den forståelseshorisont, der bestemmer et menneskes relation til dødeligheden, er utilstrækkelig til at kunne rumme dette ukontrollerbare vilkår. Meningsløshed og angst kan vende blikket og tankerne indad og betyde, at verdensforholdets resonansakser synes utilstrækkelige som grundlag for resonanserfaringer; verden bliver stum, og kendte fænomener som kærlighed og fortrolighed kan ikke få plads. Fortællingen nedenfor er et af mange eksempler, der illustrerer, hvordan et varsomt skridt mod at åbne op for tanker om døden, i nogle tilfælde, kan bidrage til en meningsfuld tydning af verden trods dødens nærvær:

Lone var 38 år og havde kræft. Hun var gift med Knud og havde tre små børn. Hun var meget bange for at dø og turde ikke sove i sin seng af frygt for at dø i sin søvn. Knud kom på hospice hver dag, og ofte var børnene der også. Lone var meget dygtig til at tegne og lavede de smukkeste billeder. Knud sad næsten altid i fællesrummet i en stol et stykke væk fra sin kone - han tog aldrig frakken af. En dag sagde sygeplejersken, at hun gerne ville have en snak med Knud, for hun troede, at det ville være godt for hele familien, hvis de to kunne tale om, at Lone kommer til at dø. Else laver en aftale med Knud, og vi sætter os i en sofa sammen. Først kommer Else ind på Lones smukke tegninger. Knud lyser op og siger, at hun kan indfange livet i sine tegninger. Else siger så: 'Hvad tænker du om Lones situation?' Knud siger med grødet stemme: 'Jeg ved jo godt, at hun skal dø, men det kan jeg jo ikke sige, for så bliver hun bare ked af det'. Else siger nu lige så stille: 'Hvad tror du, der sker, hvis I deler den sorg?' Da jeg kommer næste morgen sidder Lone og Knud sammen i sofaen og holder hinanden i hånden. Han har taget frakken af, og Lone har sovet i sin seng om natten. Lone døde ca. en uge efter med sin mand hos sig (Projekt 1, forstudium, feltnoter).

Som deltagende observatør var det tydeligt, at sætningen: "Hvad sker der, hvis I deler den sorg?", fyldte rummet og gjorde indtryk på Knud. Vi ved ikke, hvad Lone og Knud talte om efter Knuds samtale med sygeplejersken, men fortællingen illustrerer, at der er sket noget betydningsfuldt mellem ægteparret. Beskrivelsen kan ses som et billede af en ændring i Knuds verdensrelation fra stum til resonant, hvilket kan forstås i lyset af angst og dens betydning for vores verdensrelation.

Angst har modsat frygt ikke en genstand, men er netop angsten for intet. Angst kan få menneskers meningsgrundlag til at skride, og i et resonansteoritisk perspektiv kan vi sige, at resonansaksernes robusthed kan vakle som meningsgivende 'orienteringskort', for angsten kan betyde, at de bliver fremmede og forstummer som klangbund for en resonant verdensrelation. Med reference til Heideggers beskrivelse af angst relaterer Rosa angst til et muligt tab af verdensrelation og beskriver angst som en 'paradigmatisk resonans-killer', der kan gøre subjektet både 'mødeudueligt' og 'bevægelsesudueligt', fordi den kan forhindre subjektets responsivitet, ligesom den kan hæmme dets evne til at lade sig berøre. Et subjekt overvældet af angst vil nødvendigvis undgå resonanser (Rosa, 2021, 141). Det er måske denne hindring i at lade sig berøre, som sygeplejersken hjælper Knud ud af. Betydningen af den lille sætning: "Hvad mon der sker, hvis I deler den sorg?", kan forstås som en sætning, der får Knud til at "løfte blikket" og igen kunne lade sig lede af kærligheden til Lone. Ganske vist siges der ikke mange ord under samtalen. Men samtalen berører tydeligvis, hvad der har betydning for Knuds verdensrelation. Rosa beskriver, inspireret af Taylor, menneskets mulighed for selvfortolkning gennem 'stærke vurderinger'. Det er vurderinger baseret på, hvad der fremtræder som vigtigt at leve livet ud fra, og former derved forståelseshorisonten for, hvad den enkelte finder det værd at gøre og være og kæmpe for (Rosa, 2021, 156-160). Sygeplejersken har tydeligvis øje for, hvad det er for et fundament, Knuds verden hviler på, men også, at det kan være svært at lade sig lede af lige nu, måske fordi angsten er blevet for voldsom. På en måde har Knud eksistentielt set alt at miste, fordi hans elskede kone skal dø. Men sygeplejersken kender ham og ved, at der er noget som ikke mistes – kærligheden mellem de to, og at den kærlighed kan være bærende i deres vej mod adskillelsen. Kærligheden som fundament kan ikke fjerne sorgen eller angsten, men kan være et fælles sted at møde angsten og sorgen fra. Hvad vi med Rosa kan beskrive som en brudt resonansakse, bliver nu igen forbundet, hvilket indebærer en fortolkning af kærligheden i endelighedens lys. Dødens 'fremmedhed' betød, at kærligheden, som en ellers kendt svarrelation til verden, ikke kunne holde angsten stangen, før den gennem Knuds forholden sig til døden kunne få en stemme igen, og en vigtig svarrelation til verden kunne genetableres. I dette lys kan kærligheden transcenderer døden i den forstand, at Knuds kærlighed til Lone stadig er og ser ud til at kunne rumme angsten og sorgen. Den dør heller ikke nødvendigvis med hendes krops endeligt. Den kan leve videre i minderne, i børnene, og hvad de har haft sammen, og deri kan der være en trøst. Situationen ovenfor er et blandt mange eksempler, hvor en åbning for at

forholde sig til dødens komme kan åbne op for, at det, der har betydning i livet op mod døden, kan få plads.

Død og evighed

Det samlede materiale rummer adskillige eksempler på, at dødens nærvær fremprovokerer en refleksion over livet og døden som helhed, hvad Rosa beskriver som den vertikale resonansakse. De to hospicepræster, der er interviewet, beskriver, at mange har brug for at reflektere over deres gudsforhold, forstået som deres forhold til evighedens mulighed. Et sådant sprog, som kan skabe forbindelse mellem døden som ramme for livet og verdensforholdet, er fremmed for mange døende og pårørende. En hospicepræst fortæller om Børge. Præsten kommer ind på stuen, og Børge siger:

Jeg har altid taget livet sådan, at jeg har levet efter, af jord er du kommet, til jord skal du blive, men nu har jeg taget de sidste, af jord skal du igen opstå med'. Han har aldrig skænket det med kirke eller noget som helst en tanke. Og så fik vi en snak om, hvad han forestiller sig om det. Det var især i forhold til det at dø. Nu havde han rigtig svært ved, at du skal igen blive til jord. Så han havde sådan virkelig et ønske og en forestilling om, at det kunne ikke passe, at det var slut nu. Og så udviklede vi jo sammen sådan, hvad han kunne forestille sig, der ville være og lavede sådan et billede af det evige liv, som han kunne hvile i, og som han syntes han kunne have med at gøre. Og det oplever jeg gang på gang på gang, også angsten for døden er jo tit den der angst for, at det er fuldstændig slut, færdig, bum. Men at der er en udvej, og den udvej er jo som regel religiøs (Projekt 2, Præst, interview).

Vi har ikke adgang til Børges oplevelse af situationen, men beskrivelsen indikerer en bevægelse fra angst til noget, der kan være et evighedshåb. Rosa betoner, at et essentielt aspekt af religiøse erfaringer og religionens appel og attraktivitet hviler på ideen om en imødekommende og responsiv verden, der berører os. Adgangen til sådanne rum forudsætter en lytten efter religiøse livstydninger (Rosa, 2021, 299-300). Børge kender ordene "af jord skal du igen opstå", men han har aldrig 'lyttet' til dem. I et resonansteoretisk perspektiv illustrerer fortællingen en refleksion, der har karakter af en stærk vurdering, som åbner op for en ny fortolkning af Børges vertikale resonansakse, eller med andre ord hans forhold til livet (og døden) som totalitet (Rosa, 2021, 226). Rosa pointerer, at i en resonansteoretisk fortolkning udgår stærke vurderinger ikke fra selvet, men fra "udsnit af verden, der angår dem" (Rosa, 2021, 156). Børge har aldrig tidligere forholdt sig til endelig-

heden som vilkår. Han kendte ordene, men han hørte dem ikke. Dødens nærvær har vækket hans opmærksomhed, men ordene giver stadig ikke mening, for de er ikke umiddelbart forbundet med hans verdensforhold og vækker derfor blot uro og angst. Men gennem refleksion sammen med præsten forbindes ordene til Børges verdensforhold. Han kan nu (ifølge præsten) hvile i et billede af det evige liv. Sådanne genfortolkninger af resonansakserne i lyset af livets endelighed kan for nogle betyde, at evigheden kan komme til syne som forestillinger, der kan give mening og fremstå som svar fra verden i dødens nærvær. Refleksion over evighedsforestillinger kan på den vis være afgørende for ikke at opleve sig fuldstændig fremmedgjort fra verden, selvom døden er nær.

At besvare døden

For flere pårørende er det svært at finde en stemme, hvormed der kan svares, når de konfronteres med en død krop. En musikterapeut fortæller om en kvinde, Sarah. Hendes mand var lige død, og hun kunne simpelthen ikke finde en måde at sige farvel på. Hun havde sagt farvel til hans døde krop flere gange, men afskeden med ord gav ingen mening for hende. Musikterapeuten beskriver, hvordan hun guider Sarah til at 'lytte' til et musik udtryk, og hvordan Sarah påvirkes og svarer:

Hun sagde, at hun elskede at være ved havet og, at det betød meget for hende. Jeg sagde så, at vi starter der, hvor du står på en strand, og ledte hende derhen gennem musikken. Hun står på stranden og mærker sandet under fødderne, mærker duftene, ser farverne på vandet og hører bølgerne komme ind på stranden. Det sagde jeg sådan, at hun virkelig var til stede på stranden. Der var så et stykke musik, hvor jeg ikke sagde noget. Hun sagde, at det var fantastisk, fordi når musikken spillede kom der en robåd ude fra havet og flød ind på stranden, og der stod hun med sin søn. Det blev hun helt forbavset over: 'Når vi kiggede i den båd lå min mand, og han var død. Min søn og jeg tog fat om båden og satte den ud i havet sammen.' Det billede snakkede vi om. Hun sagde: 'Hold da op – det er min afsked'. Hun var bare lettet. Hun kunne tænke på det, når hun skulle sige farvel til sin mand. Hun var ikke alene, hun havde sin søn med også. Hun kom tilbage efter begravelsen og fortalte, at hun havde brugt det billede i kirken. Det var musikken, der fandt det frem til hende. Hun var meget musikalsk selv (Projekt 2, Musikterapeut, interview).

Afsættet for fortællingen kan beskrives som en situation, præget af en tabt tråd til verden. Sarah ved godt, at hendes mand er død, men hun kan ikke forbinde sig til hans døde krop. Det er ikke længere umiddelbart muligt at etablere en kendt

responsiv relation, for hvordan skal man tale til en død mand, der ikke kan svare? Musikterapeuten går her med sit faglige beredskab ind og hjælper til at "visualisere til musikken", som hun udtrykker det. At træde ind i det musiske rum kan understøtte hende i at nå verden og få den til at tale. Vi kan også sige, at musikterapeuten med sin guidning bringer Sarah hen til et 'sted', hvor hun kan lytte og berøres, og det er et sted, hvorfra vi må formodes, at hun er vant til at kunne nå verden og få den i tale. For Sarah virker det som om, at musikken og musikterapeutens billede af stranden guider hende ind i et rum, der taler til hende (afficering). Hermed åbnes op for at kunne være i den afsked, der ellers var helt umulig at fatte og at være i. Sarah kan nu svare i form af et billede, og der sker en forvandling: Hun kan forbinde sig til en verden, hvor adskillelsen med manden gennem billedet bliver virkelig. Han er ikke længere en død krop, der ikke taler til hende, men kan sendes afsted i form af et meningsgivende billede, som er etableret gennem musikkens stemme. Rosa beskriver, hvordan 'halvkontrollerbarhed', forstået som f.eks. musikerens kendskab til musik, kan være fremmede, men ikke en garanti for resonans. Fortællingen om Sarah kan i det lys ses som et eksempel på, at et kendskab til patienter og pårørendes resonansakser kan indikere, hvor der er potentiale for resonans. Nedenfor diskuteres mulighedsbetingelserne for at kunne lytte og svare i dødens nærvær i et samtidsanalytisk perspektiv.

At lytte og at svare i dødens nærvær i accelerationssamfundet

Med sit kritiske blik på accelerationssamfundets tendens til at ville kontrollere alting peger Rosa i retning af, hvorfor det for det senmoderne menneske kan være både svær og presserende at forbinde sig med livets endelighed, der per definition i sidste ende er ukontrollerbar. Eksemplerne ovenfor skal læses som samtidsbillede af mulighedsrum for resonans i dødens nærvær. Det er alle 'billeder', som involverer en form for inderliggørelse og fremstår som modbilleder til, hvad vi med Rosa kan kalde et 'aggressionsforhold' til døden. Resonans er en modsætning til fremmedgørelse i betydningen en 'relationsløs relation', hvor subjekt og verden står overfor hinanden uden inderlig forbundethed. Eksemplerne kan da også ses som en bekræftelse af, at det kan være svært at finde en sådan inderlighed og åbne op for en relationel relation med verden, når døden i dens utilgængelighed trænger sig på. Verdensforholdet er, som Rosa påpeger, både subjektivt og kol-

lektivt, og en afgørende problematik i forhold til at kunne lytte og svare i dødens nærvær i dag må forstås i lyset af fraværet af en kollektiv forståelseshorisont for dødens betydning. Lidt karikeret kan vi sige, at forbundethed med verden i dødens nærvær tidligere kunne hentes med Gud som mellemkomst. Et eksempel er middelalderens dødsguide 'Ars Moriendi'. Som en kollektivt forankret forståelseshorisont gav den klare anvisninger for den gode død som en dødskamp, der udspillede sig på dødslejet guidet af kendte ritualer, som kunne hjælpe det døende menneske til forhåbentlig at finde den rette vej mod evigheden (Ariès, 1981). Selvets eksistentielle udfordring var her at følge den rette vej, guidet af ritualer forbundet med en fælles religiøs verdenstydning. I et sekulariseret samfund er der ikke et kollektivt defineret svar på, hvad det vil sige at forbinde sig til verden i dødens nærvær. Som Rosa påpeger, er den kollektive forståelse mere optaget af at undgå døden og accelerere tiden end at forholde sig til endeligheden (Rosa, 2020). Endelighedens betydning er ikke givet, og det er op til det enkelte menneske at finde billeder og ord, der taler til dets individuelle forståelse af spiritualitet (Leget, 2021; Walter, 2015; Taylor, 2002). Fortællingerne i denne artikel illustrerer, at den enkelte konfronteres med 'opgaven' at finde åbninger for resonante verdensrelationer i dødens nærvær, og sådanne åbninger kan relatere sig til forskellige resonansakser. Om det er musik, natur, relationer eller religiøse fortolkninger, der kan mediere forbindelsen mellem selv og verden, vil være forskelligt afhængigt af den enkeltes resonanserfaringer. Og der kan være behov for guidning for at hjælpe det enkelte menneske med at forbinde sig med ellers kendte resonansakser, der, som vi har set, kan fremstå som utilgængelige. For at guidning kan rette sig mod det, der giver mening for den enkelte, må den tage afsæt i den enkeltes resonanserfaringer, der netop er indikationer på, hvad der for den enkelte er af betydning. Leget giver et bud på en sekulær Ars Moriendi; en guide, rettet mod at afslutte livet autentisk i overensstemmelse med menneskets 'indre rum' (Leget, 2021; 2017). Han formulerer spørgsmål, der kan understøtte en sådan eksistentiel refleksion: "Hvem er jeg, og hvad er det egentlig, jeg ønsker?"; "Hvordan skal jeg forholde mig til lidelse?"; "Hvordan får jeg sagt farvel?"; "Hvordan ser jeg tilbage på mit liv?" og "Hvad kan jeg håbe på?" (Leget, 2021, 190-94). En sådan guide kan ses som et eksempel på at åbne op for et sprog, hvormed endeligheden som vilkår kan reflekteres. Spørgsmål, der mere eller mindre artikulerede, kan genfindes i den guidning, vi så i eksemplerne ovenfor. At det kan være vigtigt at have øje for en sådan refleksiv guidning, antydes af dansk hospiceforskning, der finder, at en del patienter udtrykker behov for en refleksion over spirituelle spørgsmål, relateret til døden (Moestrup & Hansen, 2014; Viftrup, Hvidt & Prinds, 2021). Samtidig

giver eksemplerne i denne artikel et billede af, at et fokus også må være kroppens samklang med verden. Og det indebærer et blik for mulighedsbetingelserne for resonante rum, at f.eks. sociale, tidsmæssige og æstetiske rammer er indrettet, så verden kan tiltale den enkelte (Rosa, 2020).

Hospice som institutionaliseret modsvar på et aggressionsforhold til døden?

Det er ikke uden grund, at det empiriske materiale er hentet fra hospice. Hospice er som en del af, hvad Jacobsen beskriver som den palliative revolution, præget af et øget fokus på omsorgen for døende og hospicefilosofiens værdier (Jacobsen, 2021; Saunders 2021). I en dansk kontekst viser forskning, at hospicefilosofiens værdier er integrerede i praksis på danske hospicer gennem et fokus på en autentisk død og et eksistentielt håb, båret oppe af omsorgen for det hele menneske (Graven & Timm, 2019; Graven, Petersen & Timm, 2021), og flere studier belyser den spirituelle betydning af omsorgen, æstetikken, arkitekturen og samtaler om dødens nærvær (Dalgaard, 2017; Steinfeldt, 2017; Kjeldsen, 2017; Nielsen, 2017, Graven, 2015). Hospice kan i den forstand ses som et institutionaliseret modsvar på et aggressionsforhold til døden, som anerkender det fravær af kontrol, der følger med, når man er uafvendeligt døende, og som gennem guidning tilbyder at dele ansvaret for lidelsen i en situation præget af afmægtighed. Kjær påpeger, inspireret af Rosa, at lidelse, sygdom, ulykke og død i det senmoderne højhastighedssamfund kan udlægges som "en skamfuld hastighedsnedsættelse" (Kjær, 2018, 148). Artiklens empiriske eksempler fremstår her som modbilleder til accelerationssamfundets tempo. Rammerne på hospice synes at være rettet mod at være i livet i dødens nærvær og at kunne lytte og svare i erkendelse af livets endelighed. Det indebærer 'ansporede opstandsninger', forstået som tid og rum til at forbinde sig til livet i lyset af dets endelighed. Hospice kan i den forstand ses som et spirituelt rum, der åbner op for døden som eksistentiel begivenhed gennem en filosofi, der hjælper med at gøre døden mere kendt som en byrde, der må bæres og ikke et problem, der kan løses. Heri ligger et opgør med skam og skyld forbundet med den mangel på kontrol, livstruende sygdom kan indebære. I den forstand kan hospice beskrives som en institutionaliseret ramme for at kunne lytte til og svare på det faktum, at vi skal dø. Denne pointe skal ikke forstås som en idealisering af hospice som en garanti for 'den gode død'. Forskning indikerer f.eks., at plejere-

sonale på hospice kan være fremmede for det spirituelle og i autonomiens navn være bange for at overskride patienternes grænser, hvilket kan holde dem tilbage fra at indlede samtaler om spirituelle anliggender (Viftrup, Hvidt & Prinds, 2021; Graven, 2015). Men den institutionaliserede filosofi kan forstås som muligheds-skabende for resonansrum i dødens nærvær.

Resonans som mål for den spirituelt set gode død?

Et resonansteoretisk afsæt for forståelsen af spiritualitetsbegrebet kan i princippet omfavne, at pladsen for det spirituelle udvides – det kan lige såvel være psykologsamtaler, musikterapeutisk guidning som præstens samtale eller sygeplejerskens nærvær, der understøtter (gen)etablering af en relationel verdensrelation. Et nærliggende spørgsmål er så, om resonans kan inkluderes som formål for en bred vifte af terapeutiske interventioner, hvor resonansmodus bliver målet eller succeskriteriet for den spirituelt set gode død. Følger vi Rosa, vil det være at vende tingene på hovedet. Essensen i resonansmodus er som beskrevet, at resonans er ukontrollerbart. Som Rosa påpeger: "der er ikke en *syv- eller ni-trins-vejledning*, der kan sikre, at vi kommer i resonans med mennesker eller ting (...) om resonansen indfinder sig, og hvor længe den så varer, kan aldrig forudsiges" (Rosa, 2021, 35-36). Antager vi, at resonansteorien kan rumme et senmoderne begreb for spiritualitet, er det afgørende at have øje for dets grænse. I en professionel kontekst kan der være mange eksistentielt set afgørende 'rum', der ikke kan betegnes som resonansrum. En professionel kan være ved det angste menneske, men det garanterer ikke, at der åbnes op for en resonant relation. Patienten kan holde fast i sit forsøg på kontrol over kroppen gennem fokus på håb om helbredelse eller forlængelse af livet, eller et menneske kan forblive i en angst, hvor eneste udvej er at 'afkoble' det fra det vågne liv gennem palliativ sedering. Alle eksempler på, at der eksistentielt set er noget vigtigt på spil, som håndteres og anerkendes, men som ikke får tråden mellem selv og verden til at vibrere. Som fortællingerne illustrerer, kan der rækkes en tråd ud mellem det døende menneske eller dets pårørende og verden, men om tråden fæstnes og vibrerer, kan ikke kontrolleres. Resonans kan, som Rosa påpeger, bedst 'måles' ved at se om bevægelsen tænder lys i det andet menneskes øjne. Er f.eks. Brittias møde med musikken et sentimentalt ekko af en forgangen lykke og udtryk for fortrængning af døden, eller er der tale om resonans? At se en indikation på, hvad der er på spil kræver, at man har set hendes øjne stråle. Men i sidste ende er det kun Britta, der kan mærke det. I en palliativ sammenhæng er pointen i et resonansteoretisk lys, at hvad det spirituelle angår, er fokus på den

enkeltes vej mod at finde forbindelse med verden i dødens nærvær vigtigere end målbare kriterier for 'den gode død'. Forsøg på at optimere interaktionsprocesser mellem selv og verden risikerer at munde ud i, at resonansakserne forstummer (Rosa, 2020, 51).

Konklusion

Med afsæt i eksempler fra hospice har artiklen fortolket og belyst, hvordan der på forskellig vis kan åbnes op for mulighedsrum for resonans, hvor der er potentiale for at lytte og svare i dødens nærvær. I et sekulariseret samfund, uden en kollektivt defineret forståelseshorisont for endelighedens betydning, kan der være behov for at dele ansvaret for at orientere sig i den afmægtighed, livstruende sygdom og forestående død bringer med sig. Det kan ske gennem guidning, forstået som en understøttelse af afklaring af og rum for, hvad der er af betydning ved livets afslutning samt hjælp til at åbne op for indtryk, der kan 'høres' i dødens nærvær, hvor verden kan fremstå som stum og fremmed. Hermed lægges op til en bred forståelse af spiritualitet, der kan være et relevant fokus for mange faggrupper. I en sundhedssektor, hvor kontrol i form af en evidensbaseret praksis, rettet mod målbare interventioner, er den dominerende logik, kan et fokus på resonans være et tiltrængt supplement, hvis spiritualitet ikke skal reduceres til endnu en intervention i det medicinske felt. Et fokus på resonans vender praktikerens blik mod det enkelte menneskets udtryk og verdensforhold og kan indikere, hvor der er håb at finde i dødens nærvær.

Tak til deltagere i projekterne: hospicepersonale, patienter og pårørende for at dele deres oplevelser samt til Ditte Graven, bachelor i teologi, for konstruktive kommentarer til en tidligere udgave af artiklen.

Referencer

- Ariès, Philippe (1981). *The Hour of Our Death*. Oxford: Oxford University Press.
Bauman, Zygmunt (1992). *Mortality, Immortality & Other Life Strategies*. Cambridge: Polity Press.

- Dalgaard, K.M. (2017). "Tid og rum". I *Hospice.: Æstetik, eksistens og omsorg* (s. 93-104). København: Munksgaard.
- Elias, Norbert (1992). *The Loneliness of the Dying*. Blackwell: Oxford.
- Graven, V., Petersen, A., & Timm, H. U. (2021). Hospice Care: Between Existential and Medical Hope. *Mortality*, 26(3), 326-342. <https://doi.org/10.1080/13576275.2020.1803249>
- Graven, V.P., & Timm, H. U. (2019). Hospice Philosophy in Practice: Toward an Authentic Death. *Omega: Journal of Death and Dying*, 83(2), 325-342. <https://doi.org/10.1177/0030222819852850>
- Graven, V.P. (2015). *Hospicefilosofi i praksis: Eksistentiell/åndelig omsorg for døende på hospice*. Aalborg Universitetsforlag. <https://doi.org/10.5278/vbn.phd.socsci.00012>
- Jacobsen, M. H. (2021). Introduction: The Whole World Is Watching – Death in a Spectacular Age. I M. H. Jacobsen (red.), *The Age of Spectacular Death* (pp. 1-19). Routledge. <https://doi.org/10.3390/h5020019>
- Jacobsen, M. H. (2016). »Spectacular Death«: Proposing a New Fifth Phase to Philippe Ariès's Admirable History of Death. *Humanities*, 5(2), 1-20. <https://doi.org/10.3390/h5020019>
- Kjeldsen, K.M. (2017). "Hospicearkitektur". I *Hospice.: Æstetik, eksistens og omsorg* (s. 57-66). København: Munksgaard.
- Kjær, T. A. (2015): Kan sundhedsvæsenet rumme det lidende menneske? i T.A. Kjær & K. Martinsen (red.), *Utenfor tellekantene* (s. 13-27) Bergen: Fagbokforlaget.
- Kjær, T. A. (2015). Laugesen, M.H. & Lund, P.C. (2022). "Gode vibrationer: Om Hartmut Rosa som naturfilosof" *Paradoks. Tidsskrift for filosofi og teori*. 11. august 2022.
- Leget, C. (2021). Freedom and unavailability: *The art of dying in the age of spectacular death*. I M. H. Jacobsen (Ed.), *The Age of Spectacular Death* (s. 184-198). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429351556-11>
- Leget, C. (2017). *Art of Living, Art of Dying. Spiritual care for a good death*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Van Manen, M. (1990). *Researching Lived Experience*. NY: State University of New York Press.
- Moestrup, Lene & Hansen, Helle Ploug (2014). "Existential Concerns About Death: A qualitative Study of Dying Patients in a Danish Hospice". *The American Journal of Hospice and Palliative Medicine*, 32(4):427-436. <https://doi.org/10.1177/2F1049909114523828>
- Petersen, A. (2022). "Forord". I Andreas Reckwitz & Hartmut Rosa: *Senmoderniteten i krise*. Hans Reitzels Forlag.
- Nielsen, S.M.L. (2017). Stemningsrum. I *Hospice.: Æstetik, eksistens og omsorg* (s. 79-92). København: Munksgaard.
- Rosa, H. (2021). *Resonans. En sociologi om forholdet til verden*. Frederiksberg: Eksistensen.
- Rosa, H. (2020). *Det ukontrollerbare*. Frederiksberg: Eksistensen.
- Rosa, H. (2014). *Fremmedgørelse og acceleration*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Saunders, C. (2021) *Bliv her og våg: Inspirationen bag hospicefilosofien*. REHPA, Videncenter for Rehabilitering og Palliation. Besøgt 14-03-2022: <https://www.rehpa.dk/wp-content/uploads/2021/05/Bliv-her-og-vaag-online.pdf>
- Steenfeldt, V. Ø. (2017). "Æstetik og omsorg". I *Hospice.: Æstetik, eksistens og omsorg* (s. 67-78). København: Munksgaard.
- Taylor, C. (2002). *Varieties of Religion Today: William James Revisited*. Cambridge: Harvard University Press.

- Viftrup, D. T., Hvidt, N. C., & Prinds, C. (2021). "Dignity in end-of-life care at hospice: An Action Research Study". *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 35(2), 420-429. <https://doi.org/10.1111/scs.12872>
- Walter, T. (2015). "Secularisation" In: C.M. Parkes & W. Young, eds. *Death and Bereavement Across Cultures*, London: Routledge.